

ПОЛІГРАФІЯ І ВИДАВНИЧА СПРАВА 42'2005

XX ст. Житомирщини. Слід зазначити, що в цей період виникли всі передумови для швидкого економічного та культурного розвитку краю: поява газет, відкриття місцевих друкарень, започаткування активного розвитку видавничої справи.

1. Василевич О. Перші газети на Житомирщині // Вільне слово. 2005. №10. 2. Головський К. Деятельность полиграфобъединений Волыни // Волынский пролетарий. 1923. 28 января. 3. Гринюк П. Друковане слово в строю будівничим. З історії преси нашої області // Радянська Житомирщина. 1968. 19 грудня. 4. Енциклопедія українознавства: Т. 1 / Перевид. в Україні. Репринтне відтворене вид. 1955 – 1984 рр. Л., 1993. 5. Кондратюк Р. Дореволюційна періодика у фондах державного архіву Житомирської області // Українська періодика: історія і сучасність / За ред. М. М. Романюка. Л.; Житомир, 1994. 6. Костриця М. Видавнича справа та книгодрукування в Житомирі в XIX – на початку XX століть / 1000-річчя літописання і книжкової справи в Україні: Матеріали обл. наук.-практ. конф. Житомир, 1999. 7. Огієнко І. Історія друкарства на Україні. Л., 1996. 8. Шевчук С. Житомирську книгу шукайте...// Книжковий клуб плюс. 2003. № 12.

УДК 655.41

Т. М. Вдовиченко

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Одеське товариство історії і старожитностей виникло за сприятливих соціокультурних умов, що склалися на півдні України в першій половині XIX ст. 25 березня 1839 р. міністр народної освіти С. С. Уваров затвердив статут товариства, а вже 23 квітня відбулися урочисті збори, які можна вважати відкриттям наукової установи. Але в самому товаристві відлік ведеться від 14 листопада 1839 р., коли Микола I, за сприяння М. С. Воронцова, назвав покровителем товариства свого сина – спадкоємця Олександра, який назначив субсидію і дозволив проводити археологічні дослідження [5, с. 567] і [6, с. 934].

Будучи спочатку орієнтованим на вивчення речових джерел, товариство відразу розгорнуло активну діяльність з вивчення писемних та інших джерел, що зберігалися як у Новоросійському краї й Бессарабії, так і поза їх межами з метою дослідження місцевої історії. Успішній діяльності його сприяло те, що керівниками були завжди віддані справі особи [11, с. 119]. До складу товариства входили: Д. М. Княжевич – президент, О. С. Стурдза – віце-президент, М. Н. Мурзакевич – секретар і бібліотекар, А. О. Скальковський – скарбничий. Почесним президентом обрали М. С. Воронцова, який став справжнім опікуном товариства і гарантом успіху всіх його починань. Осно-

вними напрямками роботи товариства було вивчення античності і середньовіччя в краї на основі речових джерел; етнографічне вивчення краю на основі поведінкових, усних і лінгвістичних джерел; зібрання статистичних відомостей про сучасність. Однією з основних форм реалізації цих завдань вважалася пошукова діяльність у вигляді різноманітних експедицій. Важливим здобутком товариства було те, що йому вдалося реалізувати і таке статутне завдання, як публікація наслідків досліджень зібраного матеріалу, яке серед інших, можливо, у найбільшій мірі відповідало досягненню первинної мети – “розповсюдженню археологічних і історичних відомостей” [11, с. 108].

Видання “Записок” завжди вважалося в товаристві одним з основних напрямків діяльності. Вихід кожного з томів був певною віхою в його житті. Спірним є питання про авторство програми видання “Записок”, яку було оприлюднено в другому томі. За однією версією її було складено колегіально, за другою – авторство належить М. Н. Мурзакевичу [1, с. 127]. У даному разі вважаємо, що автором є Д. М. Княжевич. Річ у тім, що ця програма була створена 14 травня 1840 року. Президент Княжевич поставив питання про утворення комітету для складання попереднього плану видання праць членів товариства. До складу цього комітету увійшли: президент Д. М. Княжевич, віце-президент О. С. Стурдза, секретар М. Н. Мурзакевич та М. І. Надеждін і В. В. Григор’єв. Незабаром (31 травня) вони (без О. С. Стурдзи) представили план майбутнього видання, яке пропонувалося назвати “Записками Одесского общества истории и древностей” [2, с. 32 – 34].

Передбачалося, що видання складатиметься з трьох відділів: 1) дослідження; 2) збірка матеріалів; 3) “суміш”. Перший відділ мав поділитись на чотири розділи – археологія, історія, географія та статистика. Значне місце у майбутньому виданні відводилося другому відділу – “Збірці матеріалів”. До першого її розділу відносили пам’ятки речові, тобто публікації написів, малюнків монет й інших археологічних і зображальних джерел. Другий розділ – пам’ятки писемні і офіційні (документи і акти) з точними перекладами і необхідними поясненнями. Третій – пам’ятки писемні неофіційні – відводився для наративних джерел (включаючи легенди), які могли бути надруковані цілком або в уривках чи витягах. Четвертий – усні пам’ятки (народні пісні, сказання, перекази, прислів’я тощо). П’ятий розділ називався бібліографічним бюлетенем, і в ньому мав наводитись перелік видань давніх і нових авторів, що торкалися предмета занять товариства.

На засіданні 31 травня 1840 р. було вирішено перетворити комітет у редакційний комітет і наділити його чіткими правилами для підготовки до видання тому “Записок”. Згідно з цими правилами всі отримані матеріали

після обговорення направлялися до новоствореного комітету, і саме там вирішувалось: де, коли і в якому обсязі їх друкувати [3, с. 28; 32 – 34].

Видання “Записок” з самого початку виявилось важкою і зтяжною справою. Причин було кілька: і зайнятість членів комітету своїми посадовими обов’язками на державній службі, і незадовільна видавнича база, і недостатній досвід у підготовці подібних видань. Відсутність матеріалів по одному з визначених розділів затримувала видання всього тому. Разом з тим, заповнення всіх розділів призводило до розбухання томів, що, в свою чергу, затримувало їх вихід у світ. Унаслідок цього перший том “Записок” обсягом майже 45 друкованих аркушів (один такий аркуш – 40 тисяч друкованих знаків) з’явився друком лише на п’ятий рік існування товариства. На сторінках його надруковано дві археографічних публікації та чотири описи джерел. Публікації репрезентують 17 документів і одне нарративне джерело.

Затримки з виходом “Записок” викликали невдоволення як в авторів, так і в наукової громадськості, що змушувало керівництво вживати відповідних заходів. Для уникнення застарілості матеріалів видавничий комітет змушений був у 1848 р. розпочати окреме видання першого відділу другого тому, а решту надрукувати згодом, також окремо (1850 р.). Третій том спромоглися видати 1853 р. Структура томів принципово не змінилася. Публікації джерел містилися не лише в двох відведених для них розділах, а й перекочували в інші.

Кримська війна спричинила перерву в діяльності товариства. Віце-президент М. І. Пирогов у лютому 1858 р. представив своє розуміння місця товариства у культурному житті краю [9, с. 38 – 45]. Він першим звернув увагу на недостатність коштів, через що товариство не змогло задовольнити потреби науки. Про друкований орган він зазначив: “Насправді, “Записки” товариства склалися переважно з праць, предмет яких полягає у поясненні і тлумаченні древніх і середньовічних писемних пам’яток з історії Нової Росії. Незрівнянно більша частина писемних пам’яток краю належить класичній давнині і доступна всім ученим і без посередництва товариства; а від нього учений світ переважно чекає розкриття місцевих речових і наочних свідочств; але досі очікування це залишилось марним” [4, с. 1].

Перед випуском четвертого тому за ініціативою М. Н. Мурзакевича для прискорення виходу видань було вирішено інколи відступати від первинної програми. Внаслідок цього у четвертому томі (1858 – 1860 рр.) відділи вже не ділили на розділи. Протягом 60-х років побачило світ три томи (1863, 1867, 1868 рр.), а в першій половині 70-х – два (1872, 1875 рр.). Структурі цих томів притаманне те, що відділи не мали назв, а позначалися лише римськими цифрами. У першому відділі вищеназваних томів неод-

мінно був розділ “Археологія”, тричі повторювався розділ “Історія”, двічі – “Статистика”, а розділу “Географія” не було жодного разу. На початку 70-х років було опубліковано програму і новий статут, за якими статистика не входила в коло інтересів товариства внаслідок виникнення в краї цілої низки статистичних комітетів. Другий відділ був репрезентований одним розділом, який збігався з назвами відділів – “Збірка матеріалів”. Третій – або був тотожний розділові “Суміш” або доповнювалося іншими (“Рецензії”, “Кореспонденції”, “Донесення”). У роки віце-президентства Мурзакевича “Записки” виходили стабільно через кожні два роки. У десятому – тринадцятому томах (загалом понад 100 друкованих аркушів) повернулися до структурування видань по відділах зі старими назвами. До традиційних розділів першого відділу “Археологія” та “Історія” одного разу було додано “Нумізматику” й повернуто “Географію”.

Наприкінці 80-х (1886 1889 рр.) з’явилося два томи, які за обсягом дорівнювали чотирьом попереднім. Публікацій джерел стало менше, але їх обсяг майже не зменшився. З 1893 р. “Записки” почали виходити щороку. Формат і обсяг стали меншими – у середньому 25 друкованих аркушів. З двадцять третього тому (по 26-й – 1906 р.) обсяг збільшився приблизно в півтора рази. З 1898 р. “Записки” виходили нерегулярно. З двадцять сьомого тому обсяг змінювався між 20 та 45 (том XXXII) друкованими аркушами. Відділи були остаточно скасовані й томи поділялися на розділи з окремою пагінацією. У шістнадцятому і сімнадцятому томах їх було три – “Археологія”, “Матеріали”, “Суміш”. У наступному – промайнули “Додатки”. З дев’ятнадцятого тому невід’ємною частиною “Записок” стають “Протоколи”, де почали друкувати менші за обсягом і науковим значенням статті та публікації, а з двадцятого – “Некрологи” [10, С. 20].

Починаючи з двадцять першого тому (1898 р.), найбільшим розділом стали “Дослідження”, які до останнього тому переважали всі інші розділи, разом узяті. З 1897 р. розділ “Археологія” замінили “Дослідженнями”, і така структура – з п’яти розділів – збереглася по двадцять сьомий том (1907 р.). З двадцять восьмого тому остаточно зникли “Суміш” та “Некрологи”, і він, як і наступний, і тридцять другий том включає три розділи – “Дослідження”, “Матеріали” та “Протоколи” [8, с. 554]. Тридцятий том, присвячений Е. Р. фон-Штерну, не був структурний і виглядає як збірка хронологічно розділених статей. У тридцять першому томі вперше відсутні “Матеріали”, а натомість – “Додатки” (до досліджень). Останній том, тридцять третій (1919 р.), найменший, оскільки репрезентує лише розділ “Дослідження” і складається з п’яти статей.

Значну увагу в товаристві приділяли виданню довідникових матеріалів. Започаткував їх у 1841 р. М. Н. Мурзакевич виданням опису монет Одеського міського музею. Німецькі вчені на замовлення товариства здійснили два описи колекцій: гебраїст Е. Піннер – частини єврейських манускриптів, знайдених А. Фірсовичем (1845 р.), та нумізмат О. Блау – східних монет (1876 р.). У 1851 р. з'явився перший путівник по музею, який 1867 р. вийшов окремим виданням. Підготував його М. Н. Мурзакевич, який потім здійснив ще сім видань (восьме – у 1880 р.) [11, с. 114].

Отже, товариство видало досить велику кількість друкованої продукції, що свідчить про різноплановість здійснюваних досліджень, серед яких публікації джерел посідали помітне місце. Універсальний характер товариства найяскравіше відбився у “Записках”, які стали важливим явищем у науці. Науковці Т. М. Попова й І. С. Гребцова слушно зазначили, що товариство справило безсумнівний вплив на розвиток історико-краєзнавчих досліджень у регіоні й виникнення наукових товариств в Одесі в перші роки радянської влади [7, с. 37].

1. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. К., 2000. 2. ДАОО. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 32 зв. 34. 3. ДАОО. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 1. Акр. 28 зв., 32 зв. 34 зв. 4. ДАОО. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 1. 5. Княжевич Д. Учреждение, состав и деятельность общества // ЗООИД. 1844. Т. 1. С. 567 – 570. 6. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. Отд-ние 1-е. 1839. Т. XIV. № 12985. С. 934 – 936. 7. Попова Т. Н., Гребцова И. С. Одесская комиссия краеведения: к вопросу о преемственности традиций научных обществ // 150 лет Одесскому обществу истории и древности. 1839 – 1989. Тез. докл. юбилейной конф. 27 – 28 октября 1989 г., Одеса, 1989. С. 37 – 40. 8. Попруженко М. Г. Императорское Одесское общество истории и древности // Исторический вестник. 1914. Т. 138. № 10. С. 554 – 558. 9. Попруженко М. Г. Памяти вице-президента императорского Одесского общества истории и древности Н. И. Пирогова // ЗООИД. 1911. Т. XXIX. III. Протоколы. С. 38 – 45. 10. Сафонов С., Надеждин Н., Григорьев В. От издательского комитета общества. Чрезвычайное прибавление. Дмитрий Максимович Княжевич. (Некролог). СПб., 1844. 11. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. Одеса, 2002.